

KISS PÉTER

Az örmény kereszténység születése egy erdélyi történetíró nézőpontjából

Az örmény identitás egyik legfontosabb eleme az örmények keresztény hite. Szinte mindenki számára ismert az a toposz, miszerint Örményország volt az első keresztény ország a világon. Jelen dolgozatomban én is ezzel a meghatározó eseménnyel foglalkozom. Annak ellenére, hogy az örmények számára a kereszténység felvétele egy, az identitásukat meghatározó esemény, a korai örmény történetírók csupán egy aspektusból vizsgálták a történetet, és így csak egy tapasztalatot hoztak létre az eseménnyel kapcsolatban. Felmerül azonban a kérdés, hogy az évszázadok során megmaradt-e ez az egyetlen tapasztalat, vagy a folyamatos újra írás során egy új tapasztalat képződött.

A tapasztalat (*Erfahrung*) vagy ahogy a német történetfilozófus, Reinhart Koselleck írja „a velünk élő múlt” segítségével az ember feldolgozza a történelmet. Dolgozatom elméleti háttérét is Koselleck tapasztalat-elmélete adja. Hipotézisem szerint az évszázadok során, ha nem is teljes egészben, de mindenképp változnia kellett a meglévő tapasztalatnak. Hipotézisem vizsgálatához két szerző munkáját hasonlítom össze:

Agat 'angelay Patmut 'iwn Hayoc '. ašxat. G. Tēr-Mkrtič 'ean – S. Kanaeanc '. Tip 'lis, 1909. [Agat 'angelos örmények története. Kiad.: G. Tēr-Mkrtič 'ean – S. Kanaeanc '. Tbiliszi, 1909.] [továbbiakban Agat 'angelos]¹

Agat 'angelos munkája az egyik legfontosabb forrás az örmény kereszténység születéséről. Az örmény szerző története hordozza az örmény köztudatban élő tapasztalatot az örmény kereszténység születéséről, amely évszáza-

¹ Dolgozatomban az örmények nevek átírása során az ún. Hübschmann-Melliet-rendszert használok. Agat 'angelos legújabb kritikai kiadását lásd: AGAT 'ANGELOS (1976), *Hayoc 'Patmut 'iwn = History of the Armenians*, trans. and comm. by Robert W. THOMSON. Alabany, State University of New York Press. Agat 'angelos munkájából csupán részletek érhetőek el magyar nyelven (Világosító Szent Gergely kínzását mutatja be), erről lásd bővebben: SCHÜTZ Ödön – Pete György (1995), *Hajk és Bél harca. A régi örmény irodalom kincsestára*. Szombathely, Életünk Szerkesztősége. 63-75. Mivel ebben a munkában csak részletek olvashatóak, a dolgozatban olvasható Agat 'angelos szövegrészek a szerző saját fordítása.

dokon át fennmaradt. Agat 'angelost a következő szerzővel hasonlítom össze:

Örmény Nemzet Históriája. Kezdetektől az 18^{dik} Század végéig. Több írók elő adás szerint. Le iratott Nemzeti Nyelven. Nemes Kettős Magyar hazának egy uj Polgára, Dondoni Wártán Joseff által. Tusnádon [...] 1800 [továbbiakban Dondoni]²

Dondoni egy, a történettudomány számára még nagyrészt ismeretlen erdélyi örmény szerző, aki a XVIII-XIX. század fordulóján írta meg több mint 800 oldalas munkáját. Története egyedülálló, hiszen egészen napjainkig nem született ekkora terjedelmű az örmény történelmet magyar nyelven, monografikus szinten összefoglaló munka. Sajnos Dondoni könyvéből csupán egyetlen kézirat áll rendelkezésünkre, nyomtatásban nem jelent meg.

Dondoni Wártán József munkájából csupán a harmadik fejezet 20 oldalát hasonlítom össze Agat 'anglos teljes munkájával. Hipotézisem szerint az erdélyi örmény írónál akaratlanul is meg kellett változnia a keresztény Örményország születéséről tapasztalat, mivel nem csak Agat 'angelos történetét, hanem több, ókori és Dondonival kortárs (XVIII. század) forrásokat is felhasznált munkája megírása során, így a szerző – ha valóban több forrást is felhasznált az adott szövegrészhez – mindenképpen egy megváltozott tapasztalatot kell, hogy közöljön az olvasóval, és így létrehozhatott egy új tapasztalatot.

Erfahrung: Reinhart Koselleck-elmélete

A XX.. század első felétől német filozófusok egyre intenzívebben kezdtek el foglalkozni a fogalomtörténettel, ezzel együtt az emlékezet és a „tapasztalatok” szerepével a történelem alakításában. Eltávolodva von Ranke filozófiájától, a posztmodern történészek egyre nagyobb hangsúlyt helyeztek az egyéni, személyes tapasztalatokra, amelyek nem feltétlen az ún. elsődleges forrásokon alapulnak, hanem sokkal inkább az egyén, társadalmi csoport személyes emlékezetén egy-egy történéssel kapcsolatban. Így alakulhatott ki az a nézet, miszerint a történelem elsősorban az érintettek egyéni tapasztalataiból alakul ki. Minden tapasztalat tartalmaz azonban *idegen* tapasztalatokat, amelyek vizsgálata elsősorban a historiográfia kutatások célja.³ Épp ezért egyre fontosabb lett, az általunk a mindennapi életben hasz-

² A kézirat őrzési helye: Budapest, Orlay utcai Örménykatolikus Levéltár (jelzet nélküli).

³ Vö.: Reinhart KOSELLECK (2000), Erfahrungswandel und Methodenwechsel. In Reinhart KOSELLECK (hrsg.) (2000), *Zeitschichten. Studien zur Historik*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag. 27-78.; 34. Az idegen tapasztalathoz hozzákapcsolódik még egy nagyon fontos jelenség,

nált fogalmak – mint például emlékezet, tapasztalat, elvárás – pontos meghatározására, azért, hogy azokat a megfelelő értelemben használják a történészek tudományos munkájuk során. Épp ezért én is az *Erfahrung* fogalmának pontos bemutatásra törekszem.

Az Erfahrung

Koselleck »*Erfahrungsraum*« und »*Erwartungshorizont*« - zwei historische Kategorien című munkájában a következőképpen ír a tapasztalatról:

„*Erfahrung ist gegenwärtige Vergangenheit, deren Ereignisse einverleibt worden sind und erinnert werden können. Sowohl rationale Verarbeitung wie unbewußte Verhaltensweisen, die nicht oder nicht mehr im Wissen präsent sein müssen, schließen sich in der Erfahrung zusammen. Ferner ist in der je einigen Erfahrung, durch Generationen oder Institutionen vermittelt, immer fremde Erfahrung enthalten oder aufgehoben. In diesem Sinne wurde ja auch die Historie seit alters her als Kunde von fremder Erfahrung begriffen.*“⁴

Koselleck szerint tehát a *tapasztalat* egy „velünk élő múlt” (*gegenwärtige Vergangenheit*), ami három különböző módon keletkezhet. Az első mód, amikor megtörténik az adott esemény. Ekkor a kortársakat egy teljesen új impulzus, szinte meglepetésként (*Überraschung*) éri – nevezhetjük ezt akár *őstapasztalatnak* (*Urerfahrung*), – ami aztán kiváltja az emberből egy új tapasztalat megszületését. Mindenki, aki hagyja magát valamilyen esemény által meglepni, valójában egy tapasztalatot hoz létre az adott eseményről. Mindez történhet személyek szintjén, de a történetírás által akár teljes társadalmi szinten is. Fontos azonban megjegyezni, hogy ebben az esetben nem arról van szó, hogy az adott tapasztalatot visszavezetjük egy-egy személy-

a tapasztalati szegénység (*Erfahrungsarmut*). Walter Benjamin szerint azonban ez a „szegénység” egy kifejezetten hasznos elem, mivel meghatározott események – Benjamin az I. világháború eseményeit hozza fel példának – egyszerűen olyan tapasztalatokat váltott ki az emberekből, amiket csak úgy tudtak feldolgozni, hogy közben egy jelentős veszteség érte az addig létrehozott tapasztalat mennyiségét. Ez azonban magában hordozza azt, hogy az új, feldolgozatlan események egy teljesen új aspektusból feldolgozandók, így egy addig ismeretlen nézőpontból tudja az ember vizsgálni a tapasztalatokat. Ebben az esetben a felejtés nem egy végérvényes veszteséget jelent, hanem azt, hogy az addigi keretek helyett, egy teljesen újban tudja az ember a tapasztalatokat feldolgozni és elemezni. Vö. Walter BENJAMIN (1991²), *Erfahrung und Armut – Metaphysisch-geschichtsphilosophische Studien*. In Rolf TIEDEMANN – Hermann SCHWEPPEHÄUSER (hrsg.) (1991²), *Walter Benjamin Gesammelte Werke*. 2. Band 1 Teil. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag. 2. Auflage. 213-219.

⁴ Reinhart KOSELLECK (1992), »*Erfahrungsraum*« und »*Erwartungshorizont*« - zwei historische Kategorien. In Reinhart KOSELLECK (hrsg) (1992), *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlichen Zeiten*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag. 349-375;354.

hez, vagy személyek csoportjához, hanem arról, hogy ezt a tapasztalatot minden ember újból átéli és elszenved, vagy éppen tudatosan, vagy nem szándékosan részt vett benne. Pont ezért van értelme annak, hogy a történész módszertani megközelítéseit a saját, egyéni tapasztalataira alapozza, mivel nélküle az újításai nem lennének értelmezhetőek.⁵ A második mód, amikor egy tapasztalatot megismétlünk, visszahozunk. Ilyenkor nem egy meglepődés az, ami új tapasztalatot hoz létre, hanem a megismétlés. Ide tartozik például egy-egy személyes családi történet átörökítése az újabb generációnak. Az idősebb generáció elmeséli saját tapasztalatait egy-egy általuk átélt, meglepődés által létrejött tapasztalatot, ami a fiatalabb generációnak azonban nem feltétlen okoz meglepődést (iskolai tanulmányiak miatt), hanem a már ismert tapasztalatot elevenítik fel, így jön létre egy újabb tapasztalat. Koselleck ennél a tapasztalatszerzési módnál kiemel egy nagyon fontos elemet: ez az antropológiai meghatározottság. Egy ember nem örökéletű, ezzel együtt a személy által hordozott tapasztalat sem az. Ugyanazt a tapasztalatot nem lehet áthagyományozni egyik generációról a másikra, hiszen közben egy új tapasztalat képződik. Egy másik antropológiai meghatározottság az emberi emlékezőképesség. Egy ember nem tud mindenre emlékezni, még akkor sem, ha személyesen átélt egy eseményt, hanem csak bizonyos, az egyén számára fontos tapasztalat él tovább az emlékezetben. A genetikai meghatározottság mellett a szociális és a politikai csoporthoz tartozás is szerepet kap. Ez a három együtt határozza meg, hogyan ismétli meg az adott személy, csoport az adott tapasztalatot. Ugyanakkor ez a három meghatározottság nem állandó egy ember életében, máshogy dolgozza fel egy személy ugyanazt a tapasztalatot gyermekkorában és időskorban, mások a szociális viszonyai és a politikai meghatározottságai is, így egy ember élete folyamán rengeteg új tapasztalatot hoz létre régi tapasztalatok megismétlésével.⁶

Tapasztalat tehát képződhet meglepődésből, amikor egy esemény teljesen újként ér minket, amit fel kell dolgozni és ez hozza létre a tapasztalatot, valamint képződhet a már átélt tapasztalatok megismétlésével, amelyek azonban az antropológiai meghatározottságok miatt megváltoztathatják az eredeti tapasztalatok. Ez idézi elő a harmadik tapasztalatszerzési módot, a tapasztalati változást (*Erfahrungswandel*)

⁵ Vö. KOSELLECK, 2000:34.

⁶ Vö. KOSELLECK, 2000:35-37. Az antropológiai meghatározottsággal összefügg két másik fogalommal: a tapasztalati térrel (*Erfahrungsraum*) és az elvárási horizont (*Erwartungshorizont*). Koselleck szerint egy tapasztalt ember már meg tudja becsülni, hogy adott esemény milyen tapasztalatot hozhat magával, milyen elvárásokat tud az adott tapasztalathoz rendelni a személy. Bővebben lásd erről: KOSELLECK, 1997:349-375.

Erfahrungswandel

A tapasztalatok – mint láttuk – egyedülállóak, mivel azok vagy létre lettek hozva, vagy meg lettek ismételve. Épp ezért minden történet, ami tapasztalatokból áll, mindig kettős aspektussal rendelkezik. Ez az, ami lehetővé teszi az ún. tapasztalati váltást. Ez a változás azonban többféle lehet; éppúgy hosszantartó, mint csak részben vagy teljesen véghez vitt. Éppen ezért a tapasztalatváltozás lehet rövid, közép- vagy hosszútávú.⁷

Felmerülhet bennünk a kérdés, hogy a különböző tapasztalatokat hogyan tudjuk hosszútávon rögzíteni – függetlenül attól, hogy egy eredeti tapasztalatról vagy egy megváltoztatottól beszélünk. A rögzítés egyik legkönnyebb módja, ha írásban rögzítjük saját tapasztalatainkat, ugyanakkor több különböző szintet kell elkülönítenünk akkor, amikor leírunk egy történetet, és ezzel feldolgozunk egy tapasztalatot.

Az első szint, amit Koselleck elkülönít a leírás (*aufschreiben*). Ez a történetíró módszer még a tapasztalat születéséhez kapcsolódik leginkább. A történész munkája során leginkább ezt a leírói módot nevezi meg elsődleges módnak. A történetést ekkor elsősorban az egyszeri tapasztalatok megtarthatatlansága kényszeríti arra, hogy megörökítse ezeket. Ennél a történetírói szintnél a történész elsősorban a szemtanúk saját tapasztalataira épít a történetének megírásakor. Koselleck két történetírót említ példaként: Hérodotoszt és Thuküdidészt. A két görög történetíró különbözőképp valósította meg a *leírást*, azonban minkettejükre igaz, hogy elsősorban az általuk összegyűjtött tapasztalattémákra alapozva írták meg történeteiket, nem pedig saját, akár általuk is átélt tapasztalataikból táplálkozva hozták létre azokat. Éppen ezért már ennél a történetírói módszernél lezajlik egy tapasztalati változás, hiszen a történetírónak ki kell választania a tapasztalatok közül azokat, melyeket ő relevánsnak tart a történeti ismertetés szempontjából.⁸ Az általunk vizsgált örmény nyelvű művek szerzői is leírást végeztek munkájuk létrehozása során, Thuküdidészhez hasonló módon, mivel ők is kortársként írták le az eseményeket.

Ahogy halad a történelem egyre több tapasztalat képződik azonban egyegy eseményhez. Az emberek nagyon könnyen hajlanak arra, hogy egyéni élményeikre a tapasztalataik forrásaiként tekintsenek. Amikor ez megtörténik, a történetíró tovább írja (*fortschreiben*) a történetet. A legegyszerűbb módja ennek a krónikairódalom, ahol az eseményeket a történetírók annalisztikus sorrendben közlik. A tovább írás során a történetíró már nem csupán az általa könnyen beszerzett tapasztalatokra (saját tapasztalatok, szem-

⁷ Vö. KOSELLECK, 2000:37-41. Fontos megjegyezni, hogy ez a kettős nézőpont, ami a tapasztalatoknál fennáll, mindig időhöz kötött. Az idő történetírásban betöltött szerepéről lásd KOSELLECK 2000:287-296.

⁸ Vö. KOSELLECK, 2000:42-47.

tanúk tapasztalatai – korai oral history) épít, hanem a már a *leírás* során létrehozott új tapasztalat mennyiségét is felhasználja. Azonban a feltételezés, hogy *leírás* a történetíróhoz időben csak közeli eseményekről, míg a tovább írás csak távolabbi eseményre érvényes. Koselleck is a római fogásba került görög történetírót, Polübioszt emeli ki, mint a legjobb példát a *tovább írás* bemutatására.⁹ Az örmény történetírás legtöbb munkáját ebbe a történetírói módba tudjuk rendelni. A dolgozatban bemutatott munkák közül Dondoni munkája – hipotézisem szerint – ebbe a csoportba tartozik, hiszen ugyan végbemegy itt is a *tapasztalat változás* ugyanakkor nem hoz létre olyan komplex új művet, mint amit az utolsó történetíró módszer segítségével lehet.

Az utolsó történetírói módszer az úgynevezett átírás (*umschreiben*). A legösszetettebb módszer, amely során a történetíró nem csupán egy új *tapasztalatot* hoz létre, hanem egyszerre leírja és tovább is írja az adott tapasztalatot. Ennek során egy eddig le nem írt, teljesen új tapasztalat jön létre, így itt legnagyobb a *tapasztalati változás* mértéke. Ilyenkor nem csupán egy rövidtávú változás jön létre, hanem az igazán hosszanható változás is létrejön. Ugyanakkor ezt a történetíró módszert nehéz megkülönböztetni a leírástól. Hiszen mindkét történetírói módszer egy „frissen” keletkezett tapasztalatot ír le, először és egyedülálló módon. A két módszer között azonban lényeges különbség, hogy míg a leírás egy elsődleges leírása egy adott tapasztalatnak – ez azonban nem egyenlő azzal, hogy először írom le, hiszen ez történik az átírás újonnan létrehozott tapasztalatával is –, addig az átírás már nem egy elsődleges említés. Ahhoz, hogy jobban megértsük a kettő közötti különbséget Koselleck a két leghíresebb görög történetíró – Hérodotosz és Thuküdidész – munkáját hasonlítja össze. Mindkét szerző leírja az athéni zsarnok, Hipparkhosz meggyilkolását. Hérodotosz szerint a zsarnokölőket egy, közös cél, a demokrácia létrehozása volt az, ami „rákényszerítette” cselekedetükre, ezzel pedig egy általános, a közjót szolgáló tény jelöl meg a gyilkosság jogosságának alátámasztására. Ezzel szemben Thuküdidész nem az orákulum jóslatára, álmokra vagy a rivális arisztokrata-családok összeesküvésére alapozza a gyilkosság jogosságát, hanem egy személyes okra, szerelmi bosszúra vezet vissza a gyilkosságot, így egy sokkal realiztikusabb képet bontott ki abból a tapasztalatból, amit Hérodotosz írt le. Mindez azonban nem azt jelenti, hogy Thuküdidész elolvasta Hérodotosz munkáját és azt átírta, hanem hogy a Hérodotosz által rögzített, de más forrásokban (akár oral history során) is megőrzött tapasztalatot írta át. Hérodotosz volt az első, aki a Hipparkhosz meggyilkolásához kapcsolódó tapasztalatot írásban rögzítette. Thuküdidész már ezt a tapasztalatot írta át, amikor a személyes okot említi meg a gyilkosság alátámasztásához. Eb-

⁹ Vö. KOSELLECK 2000:47-53.

ben a tapasztalati változásban láthatjuk mindazt, amit az átírás tartalmaz. Egy már ismert tapasztalatot hoz létre, amit egyszer lehet csak véghez vinni, mindezt először írja le, ezzel együtt pedig tovább is írja az addig meglévő tapasztalatot, hiszen az előző tartalom teljes egészében nem veszik el. Az örmény történetírásban az egyik legjobb példa erre a XVIII. századi örmény történetíró, Mik'ayēl Č'amč'eanc'munkája. Č'amč'eanc' azzal, hogy az addigi tapasztalatokat összesítve függetlenedik az addigi narratívától és új tapasztalatot hoz létre.

Agat'angelos és a keresztény örmény irodalom kezdetei

Az örmény irodalom kezdete az V. század első harmadára tehető (a legenda szerint 405), amikor Mesrop Maštoc' és I. Sahak Part'ew örmény katolikosz (387-428) irányításával megalkották a napjainkig használt örmény ABC-t.¹⁰ Az első munkák közé tartozott a Biblia és korai egyházatyák (elsősorban szír egyházatyák) teológiai munkáinak örmény fordításai. A teológiai munkák mellett megszületettek az első történelemmel foglalkozó művek is. A korszakhoz tartozó szerzők – mint P'awstos Biwzandac'i, Łazar P'arpec'i, Elišē – saját koruk történetét mutatják be, míg Mesrop Maštoc' tanítványa, Koriwn mestere életének történetét írta meg.¹¹ A hagyományos nézet szerint ehhez a történetírói csoporthoz tartozik Agat'angelos is.

Agat'angelos (görög eredetű név, jelentése „jó hírt hozó”) *Örmények története* (*Hayoc' Patmut'iwnn*) című munkája, amiben Nagy Trdat (298-330) megkeresztelkedését és az örmény kereszténység kezdeteit mutatja be a szerző. Agat'angelos műve – ellentétben több örmény szerző művével – teljes egészében, több nyelven (örmény, görög, arab, grúz, etióp stb...) ránk maradt. Az *Örmények története* kronológiai behatárolása rendkívül nehéz. Habár a szerző önmagát, mint az események szemtanújaként mutatja be – ez alapján a IV. század első felében készült a munka – ugyanakkor más,

¹⁰ Feltételezhetően az örmény írás kialakulása előtt is létezett örmény irodalom, amit szírül, valamint görögül írhattak. A kereszténység előtti, illetve a korai keresztény örmény munkáiból azonban semmi nem maradt ránk. THOMSON 1976:XIII-XIV.

¹¹ Elišē örmény történetíró az V. század lefontosabb örmény fegyveres konfliktusáról az ún. Vardananc'-háborúról ír munkájában. Műve legnagyobb részét azonban teológiai kérdésekre adott válaszok teszik ki. A történeti kutatás korábban elfogadta a szerző állítását, miszerint kortársként átélte a Vardananc'-háborút, ugyanakkor az újabb kutatások (elsősorban a teológiai részek alapján) már későbbre datálja Elišē történetét. Łazar P'arpec'i – hasonlóan Elišéhez – az V. század örmény történetével foglalkozik munkájában az Arsakuni- dinasztia bukásától (428) egészen a 484-ben megkötött nvarszaki egyezményig. Elišétől eltérően Łazar P'arpec'i nem teológiai aspektusból írja meg *Örmények története* (*Hayoc' Patmut'iwnn*) című munkáját, hanem kifejezetten a történeti eseményekre helyezi a hangsúlyt, és Elišétől eltérően nem tarja a Sátánnal egyenértékűnek a perzsa uralkodót, aki leveri az örmény főurak (naxarar) lázadását. Vö. Nina. N. GARSOĪAN (1999), *Reality and Myth in Armenian History*. In Nina. N. GARSOĪAN (ed.) (1999), *Church and Culture in Early Medieval Armenia*. Aldershot, Ashgate/Varioum. (Varioum Collected Studies Series, CS648.) Bookpart XII. 118-145; 127-132

IV-V. század eleji örmény történetíró, P'awstos Biwzandac ı, annak ellenére, hogy ismeri Világosító Szent Gergely (Surb GergelyLusaworič) tevékenységét, Szent Hrip ısimē és társai vértanságát és tudósít a niceai zsinatról, egyáltalán nem említi Agat ıangelos nevét.¹² Az első szerző, aki név szerint említi Agat ıangelost, az V-VI. század fordulóján élt Łazar P'arpec ı.¹³

A legkorábbi örmény szövegrészletek a X. századból valók, ugyanakkor a teljes szövegkorpusz (rövidítés: Aa) csak egy XIII. századi kéziratban maradt ránk.¹⁴ Agat ıangelos örmény verzióját először 1709-ben Konstantinápolyban adták ki, és ezt követték a XIX-XX. századi kiadások, az első kritikai kiadást 1904-ben, Tbiliszipben adták ki. Az Aa mellett még két jelentős szövegkorpuszt ismerünk, az ún. Ag – görög és az Ar – arab nyelvű verziót, melyek egyenesen levezethetőek az Aa-ból.¹⁵ Megjegyzendő, hogy Ag mellett azonban létezik egy másik, görög nyelvű korpuszcsalád, ami ne az Aa-ból származik, hanem egy másik, mára elveszett örmény korpuszból.¹⁶

Agat ıangelos *Örmény története* 14 fejezetre, egy elő és egy utószóra osztható. Az előszóban a szerző egy kereskedő, aki a tengeren életét kockáztatva keres gyöngyöt és drágaköveket hercege számára, valamint az író, aki beleveti magát a történelem tengerébe, hogy kincset találjon olvasói számára, közötti párhuzammal foglalkozik, valamint röviden bemutatja saját magát.¹⁷ Ezután a 14 fejezetben Agat ıangelos bemutatja Örményország megtérítését, Világosító Szent Gergely (Surb GergelyLusaworič) kínzását, III. Trdat örmény király meggyógyítását és megkeresztelkedését. Történetét a niceai zsinatról (325) szóló beszámolóval zárja. Az utószóban Agat ıan-

¹² Vö.: P'AWSTOS BIWZANDAC ı (1989), *Buzandaran Patmut ıwnk ı* = *The Epic Histories attributed to P'awstos Biwzand.* Ed. and trans. by Nina. N. GARSOĪAN. Cambridge/Mass. Harvard University Press. III. 16-20

¹³ Agat ıangelos időbeli meghatározásáról lásd bővebben: THOMSON 1976:XIII-XVIII.

¹⁴ A kéziratról lásd bővebben: YAKOVBOŠ. TAŠEAN (1895), *C ıc ık hayerēn jeragrac ı*. Viēna, Mxitarean Dparan, Band 1 Buch 2. 70-71. (no. 56.) [YAKOVBOŠ. TAŠEAN (1895), *Örmény kéziratok katalógusa*. Bécs, Mechitarista Nyomda, 1. kötet 2 könyv. 70-71 (no. 56.)]

¹⁵ Az Aa-ból származó görög nyelvű verzió első, 1762 kiadása XII. századi kézirat (Laurentianus VII. 25: Firenze) másolatán alapul. Több kiadás után végül az 1973-as, Guy Lafontaine által kiadott kritikai kiadást jelöljük Ag rövidítéssel. Vö. Guy Lafontaine (1973), *La version grecque ancienne du livre arménien d'Agathange*: Édition critique. Louvain-la-Neuve, Université catholique de Louvain. (Publications de l'Institut Orientaliste de Louvain, 7). 13-15. Az Ar rövidítéssel ellátott korpusz az Ag korpusz IX-X. századi arab fordítása. Ar-hoz lásd bővebben: ARAM TER-ŁEWONDYAN (1973), Agat ıangelosi arabakan xmbagrut ıan norahayt ambołjakan bnagirō. *Patmabanasirakan Handes.* 60,1. 209-228. [ARAM TER-ŁEWONDYAN (1973), Agat ıangelos arab szerkesztésének legújabb teljes kézírata. *Patmabanasirakan Handes.* 60,1. 209-228]

¹⁶ Ehhez a görög nyelvű korpuszhoz kapcsolódott a feltevés, miszerint Agat ıangelos eredetileg görög nyelven írta meg az *Örmények történetét*, mára azonban ez már egy megcáfolt hipotézis. Ehhez és az Agat ıangelos-kiadásokhoz lásd összefoglalóan: THOMSON 1976:XXII-XXIV.

¹⁷ „És most oly parancs érkezett hozzám, Agat ıangeloshoz, aki a nagy városból, Rómából vagyok, képzett az ősök művészeiben, valamint a latin és a görög nyelvben és tehetséges az írásban” (Agat ıangelos, *Hayoc ıPat.* 12§) – a szerző saját fordítása.

geős még egyszer bemutatkozik, és hangsúlyozza, hogy történetét saját tapasztalatai alapján írta meg.¹⁸

Annak ellenére, hogy Agat 'angelos „művészetekben képzettként” határozza meg önmagát, munkája, mint történeti dokumentum, rendkívül csekély értékű, sokkal inkább egy hagiográfiai munka, mint az örmény kereszténység születésének részletes bemutatása.¹⁹

Dondoni Vártán József, egy örmény történetíró Erdélyből

A XVIII-XIX. század fordulóján, Erdélyben élő örmény diaszpóra már szinte teljesen asszimilálódott az őket körülvevő magyarságba. Az erdélyi örmény közösségen belül ugyanakkor a korszakban nem találkozzunk olyan törekvéssel, ami kifejezetten az örmény nyelv, identitás vagy kultúra őrzését tűzte ki céljául. Egyetlen kivétel a korszakban élt magyar-örmény történetíró, Dondoni Vártán József.²⁰ Dondoni életéről szinte semmit nem tudunk. Munkája előszavában leírja, hogy örmény származású, de már a magyar az anyanyelve, örményül külföldi tanulmányai során tanult meg.²¹

Dondoni munkájának célja –ellentétben az eddig bemutatott örmény szerzőkkel – nem az volt, hogy egy adott korszak történetét az utókornak bemutassa, hanem a már szinte teljesen a magyarságba asszimilálódott erdélyi örmény fiataloknak szánta a munkáját, az örmény történelem bemuta-

¹⁸ Vö. Agat 'angelos, *Hayoc 'Pat.* 892-900§

¹⁹ Vö. THOMSON, 1976:LXXV-XCVII.

²⁰ Az erdélyi örmények a 17. század közepétől folyamatosan telepedtek be az akkori Lengyelország területéről (Galícia és Podólia) a török-lengyel háborúk elől menekülve. Az Erdélybe érkező örmények kezdetben sok kiváltságot kaptak I. Apafi Mihály fejedelemtől (1672), azonban a Habsburg fennhatóság alá kerülő Erdélyben a bécsi udvar nem akart még egy újabb keresztény felekezetet látni, épp ezért az örményeknek unióra kellett lépnie a római katolikus egyházzal. Az örmények nagy része azonban nem fogadta el ezt és visszatelepült Moldvába, valamint Lengyelország területére. A magukra maradt örmények ezután nagyon gyorsan asszimilálódtak a magyarságba. Körülbelül száz év alatt lezajlott a nyelvcsere az örmények között. Habár Dondoni munkája egy sikertelen kísérletnek bizonyult az örmény identitás felelevenítésére (a könyv eddig még nem jelent meg nyomtatásban), a XIX. század végén azonban az erdélyi örmények identitása újból felerősödött, amit nagyban befolyásolt az örménykatolikus felekezetük. Az erdélyi örményekről lásd NAGY Kornél (2013), Az erélyi örmények vallási uniója. Oxendio Virziresco uniós püspök portréja. In KOVÁCS Bálint, PÁL Emese, (szerk.) (2013) *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében. Kiállítási Katalógus.* Budapest, OSZK-BTM. 17-18.; NAGY Kornél (2020), Világosító Szent Gergely kultusza Erdélyben a 17-18. században: elutasítás és elfogadás. In MÓRÉ Tünde – TASI Réka (szerk.) (2020), *Interkonfesszionális és irodalom a kora újkorban.* Budapest, Reciti (Reciti konferenciakötetek, 8.). 189-199.; PÁL Judit (2013), Az erdélyi örmények a betelepedéstől a beilleszkedésig. In KOVÁCS Bálint – PÁL Emese, (szerk.) (2013), *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében. Kiállítási Katalógus.* Budapest, OSZK-BTM. 9-16.

²¹ Dondoni, *Örm. Nem. Históriaja* II-III.

tásával elsősorban példát akart szolgáltatni nekik, hogy ne felejtsek el származásukat.²²

Dondoni a munkájában fejezetcímeken kívül nem használ külön alfejezet címeiket a szöveg tagolására, így egy egybefüggő szöveggel rendelkezik a kézirat. A szerző több helyen alkalmaz lábjegyzetet, itt azonban nem a felhasznált források adatait közli, hanem az általa fontosnak tartott, sok esetben kulturális mellékinformációk közlésre használja. Az olvasását megnehezíti, hogy a szövegen belül a szerző egyáltalán nem használ datálást, csupán a margóra kiírt évszámok alapján tájékozódhat az olvasó.

Dondoni számos örmény szerző munkáját felhasználta – műve előszavában pontosan felsorolja a felhasznált szerzők listáját – éppen ezért korábban azt feltételezték, hogy nem egy egyedülálló mű, hanem a korszak legfontosabb örmény történetírójának, és egyben Dondoni legfőbb forrásának Mik 'ayēl Č'amč'eanc' 1781-1784 között megjelenő, monumentális munkájának a magyar nyelvű kompilációja, illetve gyenge, jelentősen rövidített változata.²³ Az újabb kutatások alapján azonban ki lehet jelenteni, hogy a Dondoni művével kapcsolatos korábbi hipotézisek nem állják meg a helyüket, mivel ő nem csupán nyelvében, de stílusában is egyedülállót alkotott, s mivel két történetírói hagyományt is használ; a régi egyházi hagyományt az új mechtaritista történetírással, amit Č'amč'eanc' is képvisel.²⁴

²² Dondoni a következőképpen ír a fiataloknak: *E dicső kettős hazában, már többen vándorlásokba telepedtek a' Nemes Magyar Nemzet Polgárait nevelték. Sőt anyira meg eligedisbe vagy-nak, hogy már Elejek Származása helyéről is nem emlékeznek.* Dondoni, *Örm. Nem. Históriaja* I-II.

²³ Dondoni munkájáról lásd bővebben: Kovács Bálint (2021), „Hay Žolovurdi Patmut yunə”. Dondoni Vartan Yožef hungaralezvi jeřagiro. In *Ötar albyurneř haykakan galt'avaveri masin.* Erewan, HH-GAA-Patmakan Institut. (Mesrop ark' Ašcean Matenašar 218). 293-306. [Kovács Bálint (2021), „Örmény Nemzet Története”. Dondoni Vártán József magyar nyelvű kézirat. In *Idegennyelvű források az örmény diaszpórákról.* Jereván Örmény Köztársaság Nemzeti Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete (Mesrop Ašcean érsek könyvsorozat 218.). 293-306]

²⁴ Mik 'ayēl Č'amč'eanc' munkássága új fejezetet nyitott az örmény történetírásban. Az 1738-ban, Konstantinápolyban született író tanulmányait többek között az örmény tudományos fellegrvárbán, a Szent Lázár-szigeten végezte. 1762-ben lett a mechtarista rend tagja, 1769-ben pedig vardapetté (teológiai doktorrá) avatták. Č'amč'eanc' nem szobatudós volt. Élete során rengeteget utazott (Velencétől-Bagdadig) és ezen utak során megpróbálta a lehető legtöbb örmény nyelvű forrást összegyűjteni, amit vagy eredetiben, vagy másolatban juttatott el Velencébe. Legfőbb művét a 3 kötetes: *Az örmények története, kezdetektől az Úr 1784. esztendőjéig (Hayoc' Patmut' iwnn, i skzbanē ašxarhi minč' ew Tearn 1784.)*, 1784-86 között adta ki a velencei mechtaristák központjában. Č'amč'eanc' korszakalkotó újítást vitt végbe művével. Az Európában korábban honos történetírói módszer szerint az örmény szerzők is csupán a fentebb említett nagy örmény szerzők írásainak összegyűjtését, és azokat egymás mellé állítását végezték el. Ezzel szemben Č'amč'eanc' nem csak az örmény szerzők műveit vizsgálta meg, hanem az összes elérhető, kiadott és még ki nem adott római és görög forrásokat is felhasználta művéhez, ami évszázadokig alapműként szolgált, nemcsak a történészeknek, hanem az szépiróknak is. Életéről lásd bővebben: Aľavni A. UT'UJYAN (1988), Mik 'ayel Č'amč'eanc' (kyanki ew gorcuneutyam hamarot urvagic.

A keresztény Örményország születése

A Kr. előtti I. századtól Örményország egy ütközőzóna volt a két nagyhatalom, a Római Birodalom és a Pártus Birodalom, illetve később a Szászánida Birodalom között. Az Artaszeian- királyság bukása után (Kr. u. 12) a Párthiából származó Arsakidák lettek az ország új uralkodói. Róma azonban Örményországot a hatalmába akarta vonni, ezzel biztosítva keleti tartományait a párthusok ellen. Néro császár (Kr. u. 54-68) megpróbálta erőszakkal átvenni a hatalmat egész Örményország felett, de nem járt sikerrel ez vezetett a rhandeiai szerződéshez (Kr. u. 63). A szerződés alapján a rómaiak elismerték az Arsakida uralmat Örményországban, de a király Róma klienskirálya lett. I. Trdat Rómába utazott, ahol Néro császár megkoronázta, így a rhandeiai szerződés megerősítést nyert.

A Párthus Birodalom bukása után (Kr. u. 224) a szászánidák Örményországot az uralmuk alatt akarták látni. Az Arsakunik' ellenséges viszonya a szászánidákkal szemben közelebb hozta egymáshoz a rómaiakat és az örményeket. II. (K'aj) Xosrov rövid időre vissza tudta hódítani az ország nyugati részét, de sikerei után a királyt meggyilkolták:

Agat'angelos:	Dondoni
„Akkor pedig a tanácsban ott volt a Párthus Királyság leghatalmasabb főura, akit Anaknak hívtak, előállt és megígérte, hogy boszszút áll saját népén (királyán), mintha ellenség lenne” (25§) „félíg kihúzták acél kardjaikat, majd lesújtottak a királyra, aki a földre rogyott” (32§)	„Ezen [...] telyesítésére fel vette, a régi Persa Uralkodó házba Bálháviak küzzül Anagot is ennek Testvéreit, kinek Nagy Darabb Tartományt, és több hivatalokat jutalomnak ajánlotta...” (131-132 pp.) „Ezek látván hogy szinte csak maguk közt lenne Koszrovot gyilkoló eszközökkel oldalba döftik. a ki véribefetrenge lováról le eset, a gyilkosok pedig futamodásra kerültek.” (133 pp.)

Lraber Hasarakakan Gitutyunner 9. 71-85. [Ałavni A. UT'UJYAN (1988), Mik'ayel Č'amč'ean (életének és munkásságának rövid összefoglalása) *Lraber Hasarakakan Gitutyunner* 9. 71-85.]. Č'amč'eanč' munkáját már nagyon hamar, 1827-ben lefordították angol nyelvre, Kalkuttában. A fordítást végző Yovhannēs Avdalan azonban a fordítás során jelentősen átszerkesztette a művet, így az csak két kötetes. A fordítást lásd: *History of Armenia by Father Michael Chamich. from BC. 2247 to the year of Christ 1780 or 1229 of the Armenian Era. I-II.* Trans and ed by Johannes AVDALL Calcutta, Bishop's College Press, 1827. Feltételezésem szerint Dondoni találkozott Č'amč'eanč'-cal. Az örmény mechtarista szerzetes több ízben is járt az akkori Magyarországon, sőt 1789-1791 között az erzsébetvárosi mechtarista gimnáziumban tanított latin ógörögöt és örmény nyelvet. Vö. UT'UJYAN 1988:79-80.

II. Xosrov meggyilkolása után a szászánidák ismét ellenőrzésük alatt tudták tartani az egész országot. A király fiának, Trdatnak, azonban sikerült elmenekülnie, és a Római Birodalomban biztonságban felnőtt:

Agat'angelos:	Dondoni:
<p>„De a rajtaütés elől megszökött Xosrov örmény király egyik fia, egy Trdat nevű kisgyermek; nevelője fogta őt, és a császár udvarába menekült görög területre.” (36§)</p> <p>„Trdatēs pedig egy bizonyos Licinius nevű főúr [comes] házában nevelkedett és nevelkedett.” (37§)</p>	<p>„A fiú gyerek Tiridatesz a Mántáguni ház Náchárárja, [nagyhatalmú főúr] az ifjú Ardávázt előbb Kappadokiába, onnen egyesén Rómába vitte. (136)</p>

Xosrov gyilkosait azonban szigorúan megbüntették, Anakot és majdnem egész családját lemészárolták. Anak két fia azonban elmenekült, az egyik a Római Birodalomba, a másik a Perzsa Birodalomba. A Római Birodalomba került gyermeket hívták Gergelynek (Grigor):

Agat'angelos	Dondoni:
<p>„két csecsemő fiát a párthusnak azonban a dajkái megmentették, s az egyiket a perzsákhoz, a másikat a görögökhöz vitték.” (34§)</p>	<p>„A Király parantsolatja pontig be teljesedett, de az öröki végzi Anágnak két kisebb fiait meg engedte vagy meg rendelte hogy más nagyobb szükségű végett meg szabadulhasanak most. Szuren, kit Dajkája Persiba tudta szüktetni. A másik zophia Dajkja Ital Kappadokiába kültedvin, Cesariába vitetett. Ezen jó Asszony titkon mint kegyes keresztény Istenesen élt, most ezen kisedet s kereszteltetvin Gergelynek nevezte, és tiszte-ségesen mint fajtáját fel nevelte.“ (134 pp.)</p>

Mindezek után a szerzők már a felnőtt Trdattal folytatják történetüket, akit Diocletianus császár Örményország királyává koronázott és bízta országa visszafoglalásában:

Agat'angelos:	Dondoni:
<p>„És akkor a király [római császár] kitüntette Trdatioszt, koronát adott a fejére, barackkal díszítve, és a császári ruhát adta rá. Számos katonát adott a kezébe, hogy segítségére legyen, és saját örmény hazájába küldte” (46§)</p>	<p>„...és hogy valamint az elibeni császárok az örmény királyoknak az előtti is Korona osztogatói valának, ugy most Dioclecius császár is Tiridatest fel koronáza, ugy is kívánva kívántak egy a Persák ellen közbul egy ellenkezőt állítani, is számos segítő sereggel fel kiszitvén ötöt bikivel el botsátá ország-nak foglalására.“ (140 pp.)</p>

Miután III. Trdat (298-330) sikeresen visszafoglalta Örményországot a perzsáktól, a király Erēzben áldozatot mutatott be a pogány istenségeknek, valamint Smbat Bagratuni az örmények képviselőjeként újból megkoronázta Trdatot – az újbóli koronázásról azonban csak Dondoni ír:

Agat 'angelos:	Dondoni:
„Trdatiosz első évében elment Ekelek ' tartomány Erēz falujában, ahol Anahit templomában áldozatot mutatott be” (48§)	„...és töstént felső Armeniának szélin Ege-látz Tartomnyba Eriza Városnak Anhid nagy Isten Asszony tisztelésének helyire mihelyt bé jutott országába, buzgó háláadotaságát el vigezte. (141 pp.) „A jelenlévő fő rendek közt nemzeti vala Mámiguni fő Náchárar, és Szempád Bagratuni házból, kinek éppen hivatala a Királyok koronázása és annak őrzise vala. (143 pp.)

A korábban a Római Birodalomba menekített Gergely ekkor már Trdat se-regében harcolt, akinek a király megparancsolta, hogy mutasson be áldozatot. Gergely megtagadta azonban királya parancsát, mivel ekkor már keresztény volt.²⁵

Dondoni:
„Gergely lovászáának parantsolta hogy bé vénin Erezá városába, azt Anáhid Bálvány Isten Asszony fejére tegye [a koszorút], aki ezt tselekedni nem akarta. Ezen minden jelen lévők bámultak, a király másod izban is parantsolá, de ő ekkor sem tseleleve, hanem azt mondá: <u>Ēn Kő, és Ērtz Isteneket nem esmerek, hanem egy élő Istent, és érettőnk meg hált Krisztust imádok, és tisztelek”</u> (144-145 pp.)

Trdat, mivel Gergely megtagadta az áldozatbemutatást, először megkínóztatta, majd miután a király megtudta, hogy Gergely apja gyilkolta meg saját apját, megváltoztatta ítéletét:

Agat 'angelos:	Dondoni:
Parancsot adott, hogy megkötözzék lábait s kezeit, és nyakát, majd Ayrarat tartományba vitette, Artašat város erődjébe, ahol egy verembe eresztették, ami rendkívül mély volt. (122§)	„számára rendeltetett verembe be eresztette, melly is is Árdásád vára alatt nem messze, és ezért neveztetik Árdásád mély verimnek /: <u>örm</u> : chor Virab:/

²⁵ Agat 'angelos dialógus formájában mutatja be Gergely kihallgatását, majd utána Gergely kínzását, lásd Agat 'angelos, *Hayoc ' Patm.* 48-122§

Trdat ugyanakkor nem csak Gergelyt (Grigort) büntette meg keresztény hite miatt, hanem a Római Birodalomban zajló keresztényüldözéshez hasonlóan Örményországban is elkezdtek elsősorban a római területekről menekült keresztényeket üldözni:

Agat'angelos:	Dondoni:
„Amikor megérkeztek [Szent Hrip'simē és Gayanē – az örmény egyház két vértanúja] Örményországba, az Ayrarat tartománybéli Vałarsabat városba, amit Nor K'alak' [Új Város]-nek is neveztek, ahol a király palotája volt. „(150§) „És voltak más szentek, férfiak és asszonyok, akik velük együtt [Szent Hrip'simē és Gayanē] jöttek, több mint 70 ember. De az közül, akik ebben az időben jöttek és a testeiket keresték, hogy eltemessék azokat, 32őt megölték.” (199§)	„Ime a Romai üldözők előtt 37 keresztény szűzel egy öreg Cajane nevezű szöz vezetése alatt felső Armeniba szöktek, és ingyen a Királyi lakó Válaršabat város szőlő hegyein a szöretelő házakba le telepedtek.“ (150 pp.) „Az öreg Cajane két társával más nap a városban a király palotájába sok kínzóak után, a vesztő helyre ki vitettvin, fejek vétetett.“ (150 pp.)

Hrip'simē és Gayanē kivégzése után a királyt azonban betegség támadta meg, melyből senki nem tudta meggyógyítani. A király testvére, Xosroviduxt azonban álmában megtudta, hogy a börtönben még életben lévő Gergely meg tudja gyógyítani testvérét, ezért szabadon engedték őt. Gergely ekkor elkezdte az akkor még pogány örményeket tanítani a kereszténységről, és meggyógyított a királyt, aki isteni jelnek vélte gyógyulását, és bezáratta a pogány szentélyeket, és a király téli szállásán keresztény templomot épített:

Agat'angelos:	Dondoni:
És ott a három vértanúnak tempomot építettek, amit díszítéssel elláttak. Ezután oda vitték őket, ahol elszenvedték a mártírságot: Szent Gayanēt délre vitték két társával, akiket vele együtt végeztek ki. Ehhez hasonlóan Hrip'simēt a 32 társával keletre vitték. És az egyedülinek, akit a szőlőprésben öltek meg, északra vitték. A többi szentet, akik Krisztus mártírjai, egy helyre vitték és templomot emeltek számukra, Gergelylátomási alapján, melyek korábban jelentek meg neki. (768§) „Ekkor a király személyesen a seregével együtt Vałarsabat városába és Artašat városába ment, hogy elpusztítsa Anahit oltárait, és azokat is, melyek Erazamunban voltak.” (778§)	„... e szerint Gergelyel 15 fő Nachárárok és több Trtomnyok, városok fő Urai 's Igazgatói számos hadi népel meg is jelentek ott, Cesáriaba a király [...]és kérésiket örvendezve vette és fogadta Leo püspök“ (158-159 pp.) “...ezen a napon, és az azt követő hét napon, a fő Püspök, és a véle lévő egyházi személyek, reggeltől fogva etvég szüntelen kereszteltetett sok népnek száma, az örmény írók szerint még miliora tétetik.” (162 pp.)

Ezzel együtt a király és Gergely meg szervezte az örmény egyházat. A fiatal Gergely Kaseireiába püspökké szentelték, majd miután visszatért Örményországba megkeresztelte a királyt és népét is:

Agat'angelos:	Dondoni:
„Ekkor a püspökök zsinata zajlott Kaisareia városában, ahol Szent Grigort pappá szentelték majd a püspöki címmel tüntették ki.” (805§) „Elsőként a főhercegeket keresztelte meg, akik elkísérték őt, majd utána az ország lakosságát” (814§)	„... e szerint Gergelyel 15 fő Nachárárok és több Tartomnyok, városok fő Urai 's Igazgatói számos hadi népel meg is jelentek ott, Cesáriaba a király [...]és kérésüket örvendezve vette és fogadta Leo püspök“ (158-159) “...ezen a napon, és az azt követő hét napon, a fő Püspök, és a véle lévő egyházi személlyek, reggeltől fogva etvég szüntelen kereszteltetett sok népnek száma, az örmény írók szerint még miliora tétetik.” (162)

Az utolsó fontos esemény, amelyről mindkét szerző beszámol, az örmény egyház függetlenedése és az örmény papok részvétele az I. Niceai zsinaton (325):

Agat'angelos:	Dondoni:
„És ekkor elbúcsúztak a bíborpalástos királytól és a szent Katholikosztól, akiket a város hercegei és az egyházi méltóságok is üdvözöltek.” (880§) „Ezek után a nagy császár Augustus Constantin, megparancsolta, hogy a püspökök Nicea városába gyűljenek össze. A nagy király, Trdat és a Szent Katholikosz elküldték Aristekest [Gergely fiát]” (884§)	„Konstaninus Császár a Niciaban tarttendő Concilanus Sz. Szinotra Tiridatest, és Sz. Gergelyt hívatta” (179 pp.) „arra nézve püspökségre fel szentelt Aristages fiát küldik (179 pp.)”

Tapasztalatok a vizsgált szövegekben

Agat'angelos története kifejezetten a keresztény Örményország születésére, azon belül is Világosító Szent Gergely tevékenységére koncentrál. Munkája elején a szerző leírja, milyen események vezettek Trdat örmény király trónra jutásához. Anak Part'ew árulását megbocsáthatatlannak tartja és jogosnak tartja az Anakon és családján vett bosszút. Ezzel együtt Trdat visszatérésénél hangsúlyozza, hogy római utasításra „hódítja vissza” országát.²⁶ Agat

²⁶ Trdat országhódítása tökéletesen beleilleszkedik Róma III. századi keleti politikájába. A szászánidák veszélyeztették a *pax Romana*-t a birodalom keleti tartományaiban, éppen ezért

angelos ugyanakkor ne ír semmit arról, hogy az ország főurai hogyan fogadják Trdat visszatérését, hiszen Trdat apját éppen egy, az örmény főúri családokhoz (*naxarar*) tartozó főúr gyilkolja meg. Az örmény király ugyanis *primus inter pares*ként irányította országát, ahol a királyt a főurak választották saját maguk közül.²⁷

Ugyanígy nem jelennek meg a naxararok a keresztény Örményország létrehozásánál. Agat angelos az eseményt egyértelműen csak Világosító Szent Gergely tevékenységéhez köti. Ez azonban szembe megy az örmény hagyománnyal – miszerint Örményország első térítő Szent Tádé és Szent Bertalan (Surb T'adēos ew Surb Barduhimēos) apostolok voltak – valamint eltér P'awstos Biwzandaci val ellentétben, az egyházi központot az ország közepébe, Vałaršabatba helyezi, nem pedig a déli országrészbe, Tarōn tartomány Aštišat városába, mi több Agat angelos meg sem említi Aštišatot, vagy más, Gergelytől eltérő keresztény térítőt.²⁸

A szerző számára az örmény kereszténység megteremtője kizárólag Világosító Szent Gergely, aki előtt nem létezhetett keresztény közösség Örményországban - Hripsimē és Gayanē is római területről menekült Örményországba. Gergely az közösség első püspöke, akit a kaiseriai metropolita

a III. századi római császárok (III. Gordianus, Philippus Arabs, Diocletianus) ki akarták szorítani a szászánida hatalmat Örményország területéről. III. Gorianus (238-244) II. Trdat (216/17-251) örmény királlyal szövetségbe hadjáratot vezetett a perzsák ellen, azonban I. Šāpūr (240/242-270) visszaverte őket, sőt a római császár is életét vesztette a hadjárat során. Philippus Arabs 244-ben békét kötött a perzsákkal, melyben lemondott Örményországról. Xosrov (K'aj) hadjárata Diocletianus idejében habár sikerrel zárult, ugyanakkor Nagy Trdat () uralkodásáig nem sikerült a rómaiaknak visszaállítani az Arsakidák uralmát. Bővebben lásd: Karin MOSIG-WALBURG (2009), *Römer und Perser: vom 3. Jahrhundert bis zum Jahr 363 n. Chr.* Gutenberg, Computus Verlag.

²⁷ A III. századi Örményország már sokkal inkább a legfontosabb családok (*naxarar*-családok) vezették, nem pedig az Arsakida-házból származó örmény király. A Naxarar-rendszernek vagy örmény feudalizmusnak nevezett berendezkedés egészen a mongol hódításig (XIII. század) meghatározta Örményország történetét. A főurak (*naxarar* vagy tanutēr) uralma alá több tartomány is tartozhatott, mivel a földterületeket a család között osztották fel. Habár a tanutēr nem feltétlen állt minden, a család fennhatósága alatt álló tartomány élén, a tartományokat családi földterületként kezelték, így a tanutēr közvetlen felügyeletet tudott gyakorolni minden, a család kezében lévő földterület felett. Az *naxararok* ezzel együtt hadsereget tarthattak fenn, és sok esetben külön külpolitikát folytattak, és az örmény királytól szinte teljesen függetlenül irányították a családi területeiket. Azáltal, hogy a királyválasztás és koronázás a tanutērek kiváltsága volt, az örmények számára a szászánida király által kinevezett örmény királyokat nem trónkövetelőként, hanem az általuk elismert legitim uralkodóként tekintettek. A *naxararokról* lásd bővebben: Nicholas ADONTZ (1970), *Armenia in the period of Justinian: the political conditions based on the Naxarar system*. Translated with partial revisions, a bibliographical note, and appendices by Nina G GARSOĪAN. Lisbon, Calouste Gulbenkian Foundation.

²⁸ Vö. Tarōn és Aštišat szerepéről lásd Nina G. GARSOĪAN (2010), Taron as an early Christian Armenian center. In Nina G. GARSOĪAN (ed.) (2010), *Studies on the Formation of Christian Armenia*. Aldershot, Ashgate/Variorum (Variorum Collected Studies Series) Bookset Part VII. 59-69.

szentelt fel püspökké, majd később magától a császártól kapta meg az egyházi függetlenséget és a katolikoszi címet.²⁹

Agat angelos az, aki az utókorra hagyományozza Világosító Szent Gergely egyházépítő tevékenységét, ugyanakkor ezt teljes egészében a *birodalmi egyház* keretein belül írja le. Agat angelos munkája azonban semmiképp nem nevezhető történetinek. Művé nagy részét kifejezetten a keresztény tanítások leírásának szentelni, amit Világosító Szent Gergely tanításaként ír le. Munkája sokkal inkább egy, az örmény egyházban fontos szerepet játszó szent hagiográfiai bemutatása, amit azonban valóban úgy ír le, mintha szemtanúja lett volna az eseményeknek, és napjainkig elsődleges hordozójaként jelenik meg az örmény kereszténység kezdeteiről alkotott tapasztalatoknak

Agat angeloshoz hasonlóan mutatja be a keresztény Örményország születését, ugyanakkor az erdélyi történetíró esetében már kifejezetten történelmi kontextusba helyezve látjuk a történetet. Dondoni rendkívül szorosan követi Agat angelos szövegét, sok esetben szinte szó szerinti fordítást láthatunk egy-egy szövegheleynél. Ugyanakkor sok helyen hozzáír az örmény történetíró munkájához.

Dondoni szövegében sem olvashatunk az örmény naxarar-családok közötti ellentétről, ugyanakkor kiemeli, hogy az örmény főurak elfogadják Trdat uralkodását, és a főurak közül egy, Smbat Bagratuni koronázza meg örmény királlyá. Ezen kívül Dondoni kihagyja az Világosító Szent Gergely tanítását és helyette kifejezetten a történelmi eseményekre fókuszál. Megemlíti ugyan Tarōn tartományt, de történelmi kontextusban és szövegében egyértelműen kijelenti, hogy az Agat angelos által Vałaršabatba helyezett egyházi központot fogadja el.

A keresztény térítés történetét teljesen átvette Dondoni. Számára is csak az Agat angelos által már ismertetett történet az igazi, annak ellenére, hogy ismeri P'awstos Biwzandac i munkáját. Dondoni egyáltalán nem ütközteti a két örmény szerző munkájának tapasztalatait, így ő sem hoz létre új tapasztalatokat

²⁹ Az örmény hagyományok szerint a kereszténység nyugati irányból elsősorban görög nyelven érkezett Örményországba, mindezt alátámasztja Agat angelos története is. Az újabb kutatások azonban cáfolják ezt és már jóval Világosító Szent Gergely előtt bizonyíthatóan voltak keresztény közösség Örményországban, akik azonban nem nyugat felől, hanem délről, szír miszionáriusok hozták el először a kereszténységet Örményországba. Mindezt alátámasztja Aštišat későbbi egyházi központi szerepe is. Vö. Robert W. THOMSON (1994b), *Mission, conversion and Christianization: the Armenian example*. In Robert W. THOMSON (ed.) (1994b) *Studies in Armenian Literature and Christianity*. Aldershot, Ashgate/Varioum. (Varioum Collected Studies Series) Bookset Part III. 28-45. és Mesrob K. KRİKORIAN (1978), *Die Geschichte der Armenisch-Apostolischen Kirche*. In Friedrich HEYER (hrsg.) (1978), *Die Kirche Armeniens. Eine Volkskirche zwischen Ost und West*. Stuttgart, Evangelisches Verlagswerk. (Die Kirchen der Welt, 18.) 29-59.

talatot az örmény kereszténység megszületéséről, csupán magyar nyelven közli Agat'angelos tapasztalatait, változtatás nélkül.

Annak ellenére, hogy Dondoni több forrásból dolgozott munkája megírása során, a kereszténység születéséhez egyértelműen csak Agat'angelos munkáját használta fel, és az ő tapasztalatait folytatta. Az erdélyi szerző újból átélte a már ismert tapasztalatot, történeti aspektusból új információval látja el az olvasót, ugyanakkor a szintén, későbbi fejezetekben használt P'awstos Biwzandac'i munkájában olvasható ellentmondásokat – korábbi örmény közösségek, ellentétek az örmény és a római egyház között – egyáltalán nem olvashatók Dondoninál, mindezeket tudatosan hagyja ki. Az új Dondoninál olvasható történet csak történetileg tartalmaz új tapasztalatot, de hipotézisem, miszerint a kereszténység születését bemutató szövegrészek szintén új tapasztalatot, illetve tapasztalati változást tartalmaznak, nem igazolható, csakis a régi tapasztalatot építi bele munkájába Dondoni. Mindez eltér a más fejezetekben látható tapasztalatoktól, ahol a szerző törekszik arra, hogy több szerző művéből hozzon létre egy saját, új tapasztalatot, ami kifejezetten az erdélyi örmény fiatalság számára szolgáltat példát. Itt Dondoni teljesen megfelelőnek találja Agat'angelos tapasztalatát az örmény kereszténység megszületéséről ahhoz, hogy változtatás nélkül építse bele saját, az egész munkáját átfogó tapasztalatába.

PÉTER KISS

*The birth of Armenian Christianity from the perspective
of a Transylvanian historian*

Christianity is perhaps one of the most important determinants of what is today called Armenian. It is precisely for this reason that over the centuries many authors - not only Armenian ones - have dealt with the subject of Christian Armenia and thus many *topos* have been created on the subject. Present the work of the Transylvanian Armenian author József Vártán Dondoni in manuscript form (*History of the Armenian Nation*) and analysis. In his work, Dondoni focuses on the Armenian author Agat'angelos. In *The History of Armenians* the events are described within a framework of salvation history. Dondoni, on the other hand, uses a historical method, by which he places the events in a historical framework, and in several places presents the reader with contradictory facts, which Dondoni has taken from other Armenian authors. Dondoni thus draws on several *topoi* to create a mixed tradition that is unique in Armenian historiography.